

Aleksandra Žeželj Kocić

KNJIŽEVNA AVANTURA KOJA NAS SE TIČE: O POEZIJI GOJKA BOŽOVIĆA

Lirska pesma nam govori da svi sadašnji trenuci od početka sveta i dalje postoje.

Čarls Simić, *Fabrika siročadi*

*

I sve do gradskog trga

koračah

za mislima svojim, nemirnim.

Novica Tadić, „Izgubio sam želju”

*

Ljudi stavljaju ruke na naviknute stolove,

Umaču hleb u so, smeju se ili odlaze,

Obično kroz vrata, i nestaju u sebi,

Ili bez sebe.

Ivan V. Lalić, „Glas koji peva u vrtovima”

Uvod: o sebi i drugima

„Pesnici nam ponekad kažu o sebi i više nego što bi želeli, dok njihovi iskazi bivaju istrajno uputstvo za razumevanje njihove poezije”, tako kaže Gojko Božović kada tumači stihove Čarlsa Simića. Isto se može reći i o dinamičnom Božovićevom pregalaštvu na polju književne kritike, esejistike i poezije, imajući u vidu činjenicu da ovde govorimo o srećnom susretu raznovrsnih znanja u jednom stvaraocu čija je neprekidna posvećenost drugim piscima, kako je već u kritičkoj javnosti uočeno, unekoliko bacila u senku njegove pesme. Gojko Božović stupa na književnu scenu najpre kao pesnik, sa tri zbirke – *Podzemni bioskop*, 1991; *Duša zveri*, 1993; *Pesme o stvarima*, 1996 – pre nego se predstavio kao tumač književnosti i kulture, poezije i proze, podjednako srpske i *tuđe*. Međutim, sve je u Božovićevom umetničkom izrazu uvezano. U tom, sad već višedecenijskom, izučavanju pisane reči drugih, Gojko Božović ispisuje svojevrsnu *mihizovsku* „autobiografiju o drugima” – dok govori o poetikama drugih, otkriva sopstvenu autopoetiku u kojoj se ogledaju njegovi stihovi. Božovićevi književnokritički uvidi o drugima ispostavljaju se ne samo raznolikim već i ključnim za razumevanje njegove poezije. Ukoliko je tačno da tumačeći druge mi zapravo progovaramo o sebi, potporu pri sagledavanju poezije Gojka Božovića valjalo bi potražiti i u njegovim *mapama* o drugima, tj. tekstovima bogate i nijansirane intertekstualnosti, premreženim odjecima različitih tradicija.

Gojko Božović ne krije svoje „istrajno uverenje da književnost jeste plodonosan način da razumemo i dugo trajanje u vremenu i ono što nastaje u neizvesnom današnjem trenutku”. U osnovi njegovog razumevanja književnosti nalaze se dinamizam i dijalogičnost, iskustvo posvećenog čitanja koje se nikad ne završava, vera u smisao reči i onda kada se čini da smo od smisla ispražnjeni, osećanje da „tradicija svojim najboljim izrazima učestvuje u tokovima našeg iskustva”. Takođe, jasno je da je „svaki čitalac palimpsest koji čuva tragove svega pročitano”. Poezija Gojka Božovića jeste specifični presek „izraza smirene spoznaje”¹ i posve enciklopedijskog čitanja najšire shvaćene ‘pesničke’ nacionalne baštine, ali i nadnacionalnih tradicija, te je gotovo nemoguće govoriti o nadređenim uticajima izvesnog broja stvaralaca na njegovu poeziju, čak i kada ih sam istakne.² Kada ste životom, privatnim i profesionalnim, uronjeni u književnost, kao što Gojko Božović nesumnjivo jeste, onda nema razloga zbog kojih biste nabrajali pisce kao moguće, posredne ili neposredne, uticaje na sopstvenu poeziju. Važnije od toga, međutim, bilo bi sagledati tačke oko kojih se vrtloži smisao Božovićevih pesama za ovih punih trideset godina koliko nastaju, do najnovije zbirke *Dok tonemo u mrak* (2021).

I letimičan pogled na naslove zbirki pesama i knjiga eseja Gojka Božovića dovoljan je da mapira pretpostavljeni diskurs njegovih preokupacija, fascinacija, tema i motiva. Tu se stvari sagledavaju iz dubina simboličkog podzemlja (*Podzemni bioskop*, 1991), prizivaju ambivalentna, podjednako strašna i osetljiva bića (*Duša zveri*, 1993; *Tiha zverka podneva*, 2019), daje prvenstvo svakodnevnom, malom i bliskom (*Pesme o stvarima*, 1996; *Obližnja božanstva*, 2012), naizgled samo geografskom ili istorijskom (*Arhipelag*, 2002; *Mapa*, 2017; *Mesta koja volimo*, 2009; *Kraljevstva bez granica*, 2019), naukom potvrđenom ili senzibilitetom preosećanom (*Elementi*, 2006; *Igračke sudbine*, 2020). Pomnije ispitivane Božovićeve poezije potvrđuje njenu „zainteresovanost za odjeke mitskog govora i mišljenja u iskustvu modernog čoveka”, za božansko i obično u njemu, za sve daleko i intimno, mračno i svetlo, glasno i tiho, neopipljivo tanano i očigledno zastrašujuće. Božović književnošću boji sve svoje vreme (*Književnost i dani*, 2018), dok predočava jednu moguću, premda složenu, sliku našeg zajedničkog potonuća u mrak. Naslov *Dok tonemo u mrak* sugeriše proces s izvesnim krajem u kojem je temporalnost uhvaćena kao u engleskim *continuous* gramatičkim vremenima gde je fokus na trajanju radnje, ne i na njenom izvršenju. Međutim, šta ukoliko smo u mrak paradoksalno već potonuli, pa bi valjalo naći načine da se iz mraka izbavimo? Da li je previše ili uzaludno tražiti od književnosti da bude slamka spasa kada nam spasa nema? Čini se da nije, ali samo pod jednim uslovom: da nam je putovanje dragocenije od odredišta, *hemingvejevsko* „kako” od izvesnosti sigurne smrti.

¹ Ovom sintagmom Božović objašnjava poeziju nemačkog pesnika Kristofa Mekel

² Konstantin Kavafi, Jorgos Seferis, Zbignjev Herbert, Rajner Marija Rilke, Novica Tadić, Vojislav Despotov – neki su od pesnika koje Božović rado čita.

Varvarske invazije

S pravom je primećeno da u pesmi „Među varvarima” Božović uspostavlja očigledni dijalog sa Konstantinom Kavafijem („Čekajući varvare”), Jovanom Hristićem („Varvari”) i Zbignjevim Herbertom (*Varvarin u vrtu*), u kojem slutimo razapetost pitanjima opstanaka civilizacije i savremenog sveta, problemima opravdanosti vere u rešenja.³ Srž je u tome, međutim, što su svi navedeni pojmovi višeznačni, te Božović ne namerava da ih do kraja raskrinka već čitaocima ostavlja dilemu u vezi s temom nataloženog iskustva savremenog čoveka u sadašnjem trenutku koji jedino još može da nastavi dijalog, istovremeno sa svojim precima i sobom: „Izgledalo je da se stvari mogu urediti, / A one što nisu uređene / Bile su ostavljene s namerom / Da svet i mi imamo savez / U nesavršenosti” („Među varvarima”).

Varvari u poeziji Gojka Božovića imaju više lica i po pravilu su prikazani kao protivteža *pravim* vrednostima i *pravoj* reči, jednostavnosti i autentičnosti. Ideju da „svako malo neko od nas / pređe među varvare” trebalo bi dovesti u vezu sa značajnim štivom *Varvari* (2006) Alesandra Barika, uzimajući u obzir i mnoge druge Božovićeve pesme koje tematizuju posrnuće našeg sveta, ogrezlo u nasleđena zla iz prošlosti i novostvorena zla sadašnjeg trenutka, s pogledom u prevashodno turobnu budućnost. U najkraćem, Bariko pokušava da uhvati preobražaj civilizacije „u njenim prividno beznačajnim iskliznućima”, i naslika varvare kao „mutante sa škrgama”, koji su izgubili dušu usled težnje ka preteranoj komercijalizaciji i tehnološkim inovacijama, simplifikaciji, spektakularnosti, svesnom suženju mogućnosti, osrednjosti, masakru kvaliteta, pokretljivosti smisla, površnosti, ubrzanju, lepršavosti mozga, obesmišljavanju, sklonosti ka efektima, lakoći, rastakanju. Varvari, ubedljiv je Bariko, „ruše svetinju i bacaju je na plan iskustva, razgrađujući njenu svetost”. Zapravo, već je došlo do „mentalnog i arhitektonskog preustrojanja” – mi smo ta varvarska civilizacija koja sve što dohvati pretvara u „tranzitni sistem”. Varvari ne cene dopiranje do dubljeg smisla, niti bilo čega što zahteva trud, vreme, učenje i strpljenje: izmislili su „vodoravnog čoveka”, koji putuje po površini, po kori sveta, „strahujući od dubine kao od kakve provalije koja nikud ne vodi osim poništenju kretanja”. Njihov iskustveni *surfing* temelji se na bombastičnosti i dopadljivosti, proizvođenju zadovoljstva nasuprot analizi ili zaokretu ka dubini. Varvari, međutim, „civilizaciju koja ih se odrekla nastavljaju da nose u sebi, kao neku vrstu domovine koje nisu bili dostojni”. Od neizmerne je važnosti shvatiti odnos koji varvari gaje prema kulturi prošlosti koja je po definiciji mesto u kojem boravi smisao. Prošlost je za njih prošla, ono čega više nema, „smetlišta razvalina” sa kojeg uzimaju ono što im treba, puka građa za sadašnjost. U takvom sistemu (ne)vrednosti, novinarstvo i mediji predstavljaju „isturenu tačku pobedničkog varvarstva”, bočni iskorak i stvaranje razlike. Tako, varvarstvo liči na „osvetu izopštenih”, onih koji su odlučno na strani zabave i nomadskog smisla, a protiv škole i obrazovanja. Ne postoji granica između civilizacije i varvara, „postoji samo ivica

³ Božović takođe ukazuje na ispražnjeni i opusteli svet u pesmi „Varvari” Vladimira Kopicla, i na pesmu „Varvari (Druga runda)” Amira Ora.

preobražaja koji napreduje i prodire unutar nas". Konačno, Bariko predlaže jedno moguće rešenje:

Ploviti: to je zadatak. Rečeno jednostavnim rečima, verujem da je stvar u tome da treba da budemo sposobni da odlučimo šta od starog sveta želimo da prenesemo u novi. Šta želimo da ostane netaknuto na tom neizvesnom i tajanstvenom putovanju. Veze koje ne želimo da prekinemo, korene koje ne želimo da izgubimo, reči koje bismo zauvek želeli da izgovaramo, i ideje koje ne želimo da odbacimo. To je osetljiv posao. Filigranski. Spasti, u toj ogromnoj reci što nam je drago. A to je težak posao, jer to nikada ne znači spasti od preobražaja, već, uvek, unutar preobražaja. Jer ono što će se spasti neće nikada biti ono što smo štitili od vremena, već ono čemu smo dopustili da se preobrazi kako bi ponovo postalo ono što jeste u jednom novom vremenu.

Poezija Gojka Božovića u neposrednom je dosluhu sa predočenim shvatanjem varvarstva i civilizacije, imajući u vidu sve ono što se visoko ili nisko rangira u njenom sistemu vrednosti.⁴ „Varvarsko” je tu predstavljeno u vidu otrežnjujućeg stvarnog sveta, otuđenosti, nespokoja i uznemirenosti, izmicanja tla pod nogama, mučnog života, obmanjivanja da je sve u redu, zagušljivih i neprovetrenih soba, samoće i strahova, mraka ugaslih zvezda, jednoličnog ili praznog prostora, polomljenih reči, nemosti, nesporazuma, nedostatka oslonca, životnih procepa, zastrašujuće predvidljivosti, sive svakodnevice, brbljivosti, neznanja, oskudnosti vazduha. S druge strane, civilizacija pretpostavlja pripadnost tradiciji, smislenu reč ili glas, priču i pričanje, poredak, organizaciju, svrhu, istinu, nazivanje stvari pravim imenom, slobodu, pokretljivost grada, plavu boju smisla, izbor, kritičko mišljenje i istrajnost. U pesmama Gojka Božovića varvari ne kopaju duboke temelje i ne grade čvrste zidove, surovi vetrovi razgrađuju sagrađeno („Kuća”), zemlja gubi težinu u očima naslednika („Elementi”), svet je načet zlobom, hirovima i kreditnom trkom („Sećanja su priča za sebe”), mladi, bučni ljudi poništavaju slova kanona („Koncert za tvoje uši”), pretvoreni smo u slike od miliona piksela („Hiljade slika”).

A opet, Gojko Božović govori o nužnosti istine premda zna da je zaturena („Ali, istina, gde je istina? / Ona nam je danas potrebna kao vino” – „Vino”), u vremenu masovne kulture, tj. „kulture popularnosti, spektakla, vatrometa i beskrajne potrošnje”, „pravog izraza potrošačkog društva i njegove euforije privremene sreće i kratkotrajnih zadovoljstava”, „najvećeg saveznika populizma”. Na temelju ovakvog razumevanja sveta u kojem živimo, Božović ukazuje na varvarsku jačinu iskliznuća naše civilizacije u prostore obezmišljavanja kulture, tradicije i kritičkog mišljenja, zbog čega koristi svaku priliku da ukaže na oslabljeni status književnosti i književne kritike u javnom prostoru i urgentnost vraćanja na *pravi* put. U skladu sa stihovima Ivana V. Lalića da glasovi mrtvih nisu mrtvi glasovi i da mesta koja volimo ne možemo napustiti, ali i Seferisovim stihom da su „naše reči deca mnogih ljudi”, u pesmi „Velika knjiga imena” Božović opominje da tradiciju treba izvući iz sebe, kao uporište protiv zaborava i nehaja:

⁴ Gojko Božović, između ostalog, govori o rđavom ukusu kao poplavi koja se normalizovala, o strašnoj dekadenciji koja razjeda osnove društva i sprečava ljude da se suoče sa sobom u vremenu i prostoru, o raskidu duge i plodonosne veze između tržišta i visoke kulture, o stvarnosti koja vapi za suštinskim razumevanjem, opasnostima površnog hedonizma i temeljnog zaborava.

*Treba udahnuti duboko,
 Jednom, pa bespoštedno još jednom,
 Od udisaja napraviti stajnu tačku,
 I onda, naizust, ponoviti
 Veliku knjigu imena.*

Svestan da živimo u svetu „u kome su ponovljeni urlici zamenili kritiku” („Stvarni svet”), Božovićev pesnički junak očajnički zaroni lice u knjigu, i tone sve dublje kako bi se spasio od besmisla i nasilnog poništavanja značenja. On će, takođe, kada oseti da gubi oslonac, obarati oči ka zemlji da bi se uverio „kako je tlo još ispod nogu” („Tlo”). Slično rešenje predlaže se i u Lalićevoj pesmi „Vojislavljev vrt”: „Šta se može / Suprotstaviti ubrzanju? Statičnost središta / Koje se mora izabrati.”

Gojko Božović smatra da se upravo u poeziji krije najsigurniji način da se vratimo sebi i očistimo od gubitka smisla. Besomučno insistirajući na poeziji kao spremištu smisla i skladištenju pamćenja, ovaj književnik ipak ne gubi nadu: „Sve dok neko piše pesme i sve dok neko čita pesme poezija ostaje važna istina ljudskog života, nepotrošena u istorijskom trajanju, nenarušena u svakodnevnom iskustvu.” „Poezija je čuđenje u svetu”, kaže Božović citirajući A. B. Šimića i sugerišući da je ona najjače oružje protiv samozaborava, odbrana kritičkog promišljanja kao same suštine ljudskog.

Urbani i drugi prostori

Među ostalim tematskim linijama (mit, svakodnevnica, vidljivo i nevidljivo, glasovi, hronika, putovanje) u svojoj zbirci izabranih pesama *Tiha zverka podneva*, Gojko Božović izdvaja i grad. O njemu, s jedne strane, govori kao o metafori boravka i mirovanja, života u određenom i prepoznatljivom prostoru, a s druge kao o metafori istraživanja i nezvesnosti, metafori kretanja i izmeštanja, kao o polifonijskoj strukturi koja „prirodno postaje pozornica života i poezije, mišljenja i istraživanja, prepuštanja i budnosti”.

Grad u njegovim pesmama oduvek ima povlašćeno mesto, s tim što kao prostorno određen rezervoar mogućnosti sa sobom nosi pregršt značenja. Najpre, grad Božovićevog lirskog junaka obično nije označen konkretnim toponimom i u tom smislu najviše se približava *kavafijevskom* bezimenom gradu koji nas prati kud god da krenemo i koji univerzalizuje osećanje proćerdanosti života. Jer, grad se ne odnosi na strogo uokviren geografski prostor, čak i kada bi geografija mesta ostajala ista, već svoj grad nosimo sa sobom – u sebi. Tako Božovićev junak ne uspeva da se iz grada izmesti pošto je u njega već upisao svoju prošlost, sadašnjost i budućnost, usamljenost i otuđenost, vrevu mnoštva i samoću pojedinca, vidljivo i nevidljivo sećanje, dezorijentisanost i poneko snalaženje, graničnost i pripadnost spoljašnjim i unutrašnjim prostorima. Kao svojevrsni omaž Kavafiju, ali i razrađujući njegov „Grad”, Božović u istoimenoj pesmi ispisuje neke od svojih najuspelijih stihova o ljudima koji su pasivizirani snagom grada i nepovratno izmešteni u prostor koji poprima obrise vetrometine ili nigdine:

*Grad je zvuk
Koji ne zamire
Jer, nastao jednom,
Nastaje iznova iz sebe,
Svež i raspusan,
Ulazi u svako telo,
Presipa se preko
Granica grada i sveta,
Odlazi vrlo daleko
Da bi uvek bio tu.
Među nama, ničijim ukućanima.*

Pojedinci, vidimo, nemaju kuću, ali jesu stanovnici samoobnavljajućeg grada, raskalašnog i erotizovanog u svojoj snazi, istovremeno prisutnog i odsutnog, koji ne mari mnogo za svoje podanike čija je tela ispunio. Grad u Božovićevoj poeziji ostaje mistični prostor različitih emocija i stremljenja, te biva obojen pojedinačnim i kolektivnim iskustvima decentriranog čoveka koji i kada obitava u jednom mestu zapravo luta. U stvari, grad je neodvojiv od ideje putovanja, ali i vremensko-prostornog uporišta: „Nemam gde da se vratim, A negde bi se trebalo vratiti” („Mesto na kome stojim”). *Geografska* pozicija lirskog subjekta upitna je i nesigurna jer meša unutrašnje osećanje sa spoljašnjim granicama: „Kuća je sagrađena na pola puta. / [...] Daleko od svih pravaca, / I svakome na putu” („Kuća”). Željene *bašlarovske* topline nema ni unutar kuće gde su sobe neprovetrene i zagušljive, ispunjene unezverenim i ozlojeđenim ukućanima („Došla su teška vremena”), ili, s druge strane, ljudima koji ukućani ne mogu ni da postanu jer je prostor u kojem bi mogli da borave postao neprijateljski sićušan („Tačka”).

„Ostrvo”, jedan od podnaslova zbirke *Dok tonemo u mrak*, budi asocijaciju na unutrašnju čamotinju junaka istoimenog dela Meše Selimovića, njihovo razmišljanje o sreći i o tome šta zapravo znači biti živ ili biti dobro. U pesmama svog ciklusa, međutim, Božović zamišlja prostor kome sa svih strana preti voda, dok vetrovi duvaju i talasi nasrću, prostor gde su čamci za spasavanje isuviše krhki da bi nam pomogli, gde je ukinut svaki oslonac. Kao što Valter Benjamin kada govori o Moskvi ukazuje na činjenicu da se „prostor doslovno menja u zavisnosti od toga da li je toplo ili hladno”, Božović od mitske slike potopljavanja dovodi čitaoca do *miljkovićevske* vatre i spržene zemlje koja gori iznutra i spolja, i uvija se „kao da je bačena na gradele” („Vatra”). „Sve što se brzo menja”, kaže Bašlar, „objašnjava se vatrom.” U tom smislu, vatra je pre društveno nego prirodno biće u kome su okupljene protivrečnosti, i pomešani koncepti objektivnosti i subjektivnosti. Skrovište i uporišna tačka izmiče lirskom subjektu Gojka Božovića jer je promenljive *je-guljaste* strukture:

*Svet je izmešten,
Ali više ne znamo gde je.
Ni gde je tačka u koju je
Zaboden šestar
Koji strpljivo i nesigurno*

*Pokreće ruka
Opisujući krug
U koji je smešten
Jedini mogući svet.*

Božovićeve pesme ukazuju na to da smo izmešteni dvostruko: izgubili smo sopstveni centar, dok istovremeno ne znamo kuda je otišao svet kojem smo nekada pripadali. S druge strane, usmeravajući našu pažnju na sasvim konkretan predmet (šestar), pesma „Krug” podvlači različite uloge koje centar ima u odnosu na krug i kružnicu. Centar je deo kruga, kao jedinog mogućeg sveta kako se u pesmi kaže, ali centar nikada ne može biti tačka na kružnici, tj. na granici sa nekim drugim mogućim svetom, iz čega sledi da je iz sveta koji smo stvorili ne samo teško već i nemoguće izaći, a da pritom ostanemo oni koji smo bili. Božovićev lirski junak razobličava napetost između blizine i daljine, *janu-sovsku* fluidnost periferije i centra, zbog čega je često izgubljen u prostoru kojeg je nekada nazivao svojim.

Ispražnjeni i obogaćeni

„Iskustvo je upečatljiv pasus iz svakodnevnog života: mesto u kojem se doživljaj stvarnosti zgušnjava u prekretnicu, sećanje, i pripovest.” Ovome nas je podučio Benjamin, ističe Bariko. Tome nas uči i poezija Gojka Božovića, koja o iskustvu progovara upravo kroz slike određujućih individualnih i kolektivnih saznanja, sećanja i zaborava, priča i mitova, svakodnevnih i tobože običnih događaja, preplitanja vremenskih ravni. U njegovim pesmama, konzistentnog meditativno-filozofskog tona, očigledna je pomirenost sa svetom u kojem kao da se tragika preloma već dogodila. Kao Benjaminov čitalac („Do-dir bez svedoka”), Božović deli uvid da je život „zbir iskustava, lišen utehe”. A opet, reči kojima tumači knjige Vislave Šimborske, kada govori o malim stvarima u razdešenom svetu, mogle bi da opišu i polje njegove sopstvene poezije. Na mikroplanu, svakodnevica sa svojim *efemernim* elementima uspeva da obuhvati i kolektivna iskustva koja je u mnogo čemu nadilaze. Gojko Božović na jednom mestu kaže: „Ni naš svet nije, međutim, jedan i jedinstven: on je u stalnoj promeni i naše iskustvo, kako iskustvo čitanja tako i iskustvo sveta, menja se od časa do časa, od doživljaja do doživljaja, od saznanja do saznanja, od knjige do knjige.”

Iskustvo je možda i ključna reč Božovićeve poezije, svakako shvaćeno kao pluralni entitet: iskustvo koje dolazi s godinama života; iskustvo književnog minimalizma; gorko iskustvo istorije; iskustvo modernog čoveka; dublje mitološko iskustvo; potvrđena iskustva i iskustva koja tek treba steći; neponovljivo individualno iskustvo; višak iskustva našeg vremena; ukršteni glasovi iskustva kao odjeci mitskog, istorijskog i savremenog vremena; konkretizovana iskustva; obnoviteljska snaga iskustva, saznanja i volje da se stvari sagledaju iz drugog ugla; strahovi koji prerastaju u čitavo iskustvo; potraga za toposima koji će proveriti naše dosadašnje iskustvo; granice našeg iskustva; ukorenjenost zaborava u našem iskustvu; procedene priče kao potvrđena iskustva; i, konačno, neza-

menljivost svakog iskustva jer „svako iskustvo ljudskog života može postati iskustvo same pesme”.

U zbirci *Dok tonemo u mrak*, lirski junak je istovremeno ispražnjen i obogaćen ličnim i kolektivnim iskustvima, često provučenim kroz prizmu sećanja. Kada Gojko Božović kaže „Ja sam sve čega se sećam” tada nužno postavlja pitanje izbora, podjednako svesnog i nesvesnog, pojedinačnog i opšteg.⁵ Njegove pesme potvrđuju Prustov uvid da su „slike koje sećanje bira podjednako proizvoljne, podjednako uske, podjednako neuhvatljive, poput onih koje je oblikovala mašta, a stvarnost uništila”. Prošlost iskrsava u sadašnjosti i oblikuje našu budućnost. „Kakvi god da smo bili, / Mi ćemo biti te stare stvari”, kaže Božović u pesmi „Ugao”, u kojoj se mešaju tragovi vremenskih ravni. Neki čovek iz budućnosti postaće neka vrsta sveznajućeg pripovedača i „Sve će mu biti jasno / Kao da naš život / Drži u nestrpljivoj šaci” („U šaci”). Božovićevog lirskog junaka gotovo ne napušta seta nataloženih iskustvenih slika, nalik mnogima koje se evociraju u *Nevidljivim gradovima* Itala Kalvina, slikama koje progovaraju o stvarima koje uvek nešto drugo znače od onoga što oko vidi, o licima i naličjima grada i svakodnevice, o razmeni želje i *realne* predstave o predmetu koji se posmatra, o varljivom pamćenju. Zbirka *Dok tonemo u mrak* pokazuje da nam vreme i prostor sa svojim gustim slojem znakova progovaraju samo o onome što smo u stanju da vidimo. S jedne strane, Božovićeve pesme opominju na važnost posmatranja i istančanog pogleda kojima bi sebe, sebi samima, mogli da objasnimo, zbog čega u pesmi „Jezero u šumi” kaže da su oči pune smisla, a s druge podvlače suštinsku nestabilnost sećanja koje ponavlja znakove da bi stvari uopšte mogle da postoje. Naša iskustva, zapravo, jesu interpretacije naših iskustava, nepregledni rezervoar mogućih značenja u kojem je nemoguće razlučiti između spoljašnjeg i unutrašnjeg. Božović se zanima za čovekovu budućnost iz perspektive sadašnjosti savremenog čoveka koja, dakle, u sebi čuva umnožene prošlosti, kao u pesmama „Jednoga dana”, „Sve, skoro sve”, „Poslednji trenutak”, „Dani pred nama”, „U najgorim vremenima”, „Naše oči nisu samo naše”. Na svakom planu, promene su neminovne i posle njih više ništa neće biti isto:

*Ali šavovi ostaju.
Preobražaji su bolni
Kao rađanje novog sveta,
Kao postanje novog mita,
Kao odvajanje mesa od kostiju,
Glasa od straha,
Putnika od zadatog puta.
(„Šavovi”)*

Mala i velika iskustva nije lako pretočiti u reči. Poezija, međutim, oduvek „traži ekvivalent za ambis koji prethodi jeziku”, kako to objašnjava Čarls Simić. Mnoge pesme Gojka Božovića gotovo su opsednute traženjem glasa kojim bi se progovorilo o istini, glasa

⁵ Zbog okrenutosti pesnikove misli neuništivoj vezi između pojedinačnog i opšteg, Božovićevo pesništvo adekvatno je nazvano lirikom *pesimističnog sumatraizma*.

koji bi bio satkan od pravih reči, ili paradoksalno od tišine. U njima se suviše, pogrešne ili pogrdne reči izjednačavaju s grehom:

*Padaju reči s kojima se
Ne može živeti.*

(„Raslojeni grad”)

*

*A onda su odnekud dolazile reči,
Padale između nas,
U zgusnutom svetlu sobe,
Odbijale se od zidova,
Vraćale se nazad da bi bile
Hitnute opet, još većom snagom.*

(„Lako sam planuo”)

*

*Zar ti nije žao tih reči
Koje tako nemilosrdno bacaš
Kao da nisu tvoje...*

(„Tu, pored mene”)

*

*Neke reči su
Zaturile smisao.
[...] Treba ih ostaviti
po strani...*

(„Kao reka”)

Bolje je ćutati („I ćutati, svakako ćutati”, kaže se u pesmi „Drvo ispred kuće”), ako nismo u stanju da ono što govorimo pretvorimo u „govor jakih razloga” („Glas”). To je isto ono *tadićevo* uverenje da je brbljanje neautentičan govor koji može izazvati povredu, da upravo s brbljanjem počinje neistina. Kada jezik postane nedostojan prave komunikacije, Božovićeви junaci počinju da liče na *beketovske* figure: „Kada prestane to malo ritmično kretanje, / Više nećemo biti tu. Uopšte nećemo biti tu” („Govorio sam”). Između kazanih i prećutanih reči, Božovićev lirski junak nađe se na 'ničijoj zemlji' i ponovo nigde ne pripada, ili postaje okružen nesporazumima kao bližnjima („Nesporazumi”).

Čovek ima potrebu za imenovanjem stvari, a one bez imena mogu, kaže se u pesmi „Stvari”. Reči bi da uhvate neiskazivo, tj. same predmete, gestove ili poglede. Oduvek se baveći temama glasa i govora, Gojko Božović spas pronalazi u poeziji, mukom dosegnutom miru, i samotnoj tišini u kojoj se čita i piše. Naime, ton njegovih pesama biće tih i ukroćen kada je neophodno naglasiti važnost protivteže buci, rasplamsanim strastima

i preglasnom besmislu. Taj ton potisnutog glasa, međutim, ne uspeva uvek da zadrži ustreptalost lirskog subjekta koji bi od svega više voleo da dosegne ranije uspostavljeni mir sa sobom, nekakav „kutak sabranosti”: „Trebalo mi mnogo snage, / Danas, samo danas”. Iz čitaočima nedokučivih razloga, junak gubi mir u mnogim pesmama („Večeras”, „Dan”, „Lako sam planuo”, „Uzalud zaboravljamo”, „Vihor”, „Vatra rasprave”, „Pipajući prstima”). Pronalaženju snage najviše doprinosi poezija kao spremište smisla – da bi potvrdila vezu između svakodnevice i umetnosti, da bi ispovedala „uverenje kako je ovaj svet, zapravo, star i u toj starosti uvek isti, ispunjen krhkim elementima iskustva i postojanja”.

Prskalice u mraku

Naslov zbirke *Dok tonemo u mrak*, videli smo, ističe trajanje našeg (sigurnog?) potonuća u sve što bi 'mrak' mogao da predstavlja. Sam Božović objašnjava da je mrak „i metafora trenutka u kome smo sami sa sobom, suočeni sa sopstvenim iskustvom, daleko od svih kompromisa stvarnog sveta, ono što jesmo”. Tako, Božovićevo lirsko „ja” uspostavlja dijalog sa pozicijom naslovnog subjekta Novice Tadića – *Tu sam, u tami*. Tadićeva figura se već nalazi u demonskom mraku i odatle govori, „kao da je neko kome svetlost smeta”, kao neko ko je već strovaljen u propast, smućen, prevaren, razvaljen, razglobljen, istrošen, sasušen. Ne samo zato što jednu pesmu („Epitaf”) posvećuje Novici Tadiću i iskazuje jasan stav da je smrt nemoćna pred figurom velikog pesnika, Gojko Božović, verujemo, ima na umu i Tadićeve stihove „Od čistog vazduha i svetlosti / sklanjaju se čudovišta”, kojima iznosi svoj vrednosni sud o onome što jedino može odneti pobjedu nad mrakom.

Nije slučajno što se pesma koja pozajmljuje naslov čitavoj zbirci nalazi u završnom ciklusu „Stvarni svet”, ako imamo na umu da se svetlost u njoj ugasila i da je ostao samo mrak, da su se i zvezde pritajile u tami, i da su „Odbačene zbog svoje slave i uzvišene svetlosti, / Tako neprirodne u ovim danima prosečnosti”. Lirski subjekt se našao u mraku, tu čuti i odatle uporno gleda „široim otvorenih očiju”, zuri u tamu dok tama zuri u njega. Ipak, u mrak koji se zgušnjava tone se postepeno („Mi padamo”). Navikli smo na pad koji traje, kaže Božovićev lirski glas u pesmi „U najgorim vremenima”, kao da sugeriše da nam je dobro u padu jer tako odlažemo tresak o zemlju.

Ukoliko „mrak” izjednačimo sa varvarstvom o kojem je već bilo reči, onda ima smisla krenuti u potragu za onim što se u Božovićevim pesmama suprotstavlja mraku – za svetlošću i suncem. Naime, u ranijim zbirkama govorilo se o različitim saodnosima mraka i svetlosti: sumrak je naglo padao („Prevoj”), u gradu su bila upaljena svetla („Razlozi”), lirski subjekt je izlazio u dnevnu svetlost („Izlazak”), ili je mrak video kao svoj put („Prvi glas”), podizao zidanicu u kojoj se osećao stoletni mrak („Zidanica”), u senci i tmirni glasovi su mrmljali pesme („Poredak”). Ali, već tada, promiče misao nalik na molitvu: „Potrebno je svetlo” („Svetlo”), kako ne bismo tumarali „Pipajući po mraku, / Prateći mahovinu na kori drveća” („Kako se lako stiže iskustvo”). U zbirci *Dok tonemo u mrak*, očigledna je čežnja za proždrljivim suncem jarosnog leta („Diši, diši duboko”) koje bi još jedino moglo da nas izbavi iz tame u kojoj smo se obreli. Sa istom onom žudnjom za letom

koja se otkriva u pesmama Emili Dickinson, Gojko Božović priželjkuje trenutak kada će se sve mračno ublažiti svetlošću letnjeg podneva, ili kada će figura pesnika moći da u vreme „požara podneva”, a pre još jedne umorne večeri, svojom sinegdohom obuhvati ceo svet („Svaki pesnik je pomalo slep”). Međutim, „treba podneti podne”, kao što kaže Lalić u pesmi „Leto”, ili Dučićevo mlado, krupno sunce koje prži, puno plama („Podne”).⁶ S obzirom na to da sjaj proleća i leta uvek prođe („Doći će jesen”), važno je osigurati jačinu sunca i preživeti dane posrnuća u mrak. Gotovo kao u skladu sa stavom Valjarevićevog junaka iz *Dnevnika druge zime* da se sve lakše može podneti na suncu,⁷ Božovićev lirski subjekt radije ostaje „tiha zverka podneva”.

U poeziji Gojka Božovića sunce je odsutno, izbegava naše dane („Terasa na padini”), plamti u nama kao nesagoreli oganj („Zimovnik”), ili je užareno nalik na ono iz priče „Prazni bregovi” Antonija Isakovića.⁸ Vatra je odveć blizu tamo gde je sunca.⁹ Tako, u Božovićevim pesmama sve gori pod suncem koje ne zna za milost („Vatra”), vulkan besni među našim oblicima života („Vatra zaslepljena svetlošću”), a sve kako bismo se još jednom uverili da smo prolazni i sićušni, od svekolike prirode zavisni. Vatra je protivrečni princip skupljanja i širenja, rasipanja i povezivanja, objašnjava Bašlar. Ako biti voljen znači izgarati u plamenu i ako voleti znači blistati neiscrpnom svetlošću (Rilke), onda ovakva vrsta idealizacije vatre u svetlosti znači izmicati sumnji. Sumnje u bolju budućnost, međutim, ima mnogo u pesmama Gojka Božovića koje ukazujući na važnost vatre zapravo upiru prstom u njen vidni nedostatak na individualnom i kolektivnom planu. Odavno pristao uz književnokulturnu tradiciju *velikih* pisaca, Božović još jednom podvlači ono o čemu je govorio u ranijim zbirkama – vremena kada je poezija bila slavna su prošla, čuti se o mnogo čemu o čemu bi se moralo govoriti „Osim kada kap kiše / Pronađe suhu usnu, / Negde u paprati” („Paprati”). I dok, čini se, ponovo podseća na važnost Isakovićeve poetike (oličene, recimo, u pripoveci „Paprati i vatra”), Božović ostaje deo *eliotovske* tradicije, s pogledom uprtim u književnu prošlost i budućnost. Zapravo, pali prskalice „da bi se u mraku videlo”, kako, gotovo besnim glasom, kaže Čarls Simić.

Umesto zaključka: putovanja

„Kad čitamo, uvek volimo pomalo da izađemo iz sebe, da putujemo”, kaže Prust. Lirski subjekt s *Uliksom* u rukama u pesmi „Dodiruješ svetove” radi upravo to. Književnost je, Antonio Tabuki parafrazira jednog pesnika, dokaz da život nije dovoljan. Ona je, kao i putovanje, dodatni vid saznanja.

⁶ U svom tekstu o Dučiću, Božović tumači podne kao trenutak u kome se sve obustavlja u apsolutnoj stopljenosti lirske jedinice sa svojim osunčanim okruženjem i ekstatičnom ispunjenošću prirode.

⁷ „Sedim na klupi. Na suncu. Toplo je. To prija. Ali nešto mi fali. Ne znam šta. Osećam se tupavo. Ali ukusno je. Kao i čokolada. Taj tupav osećaj. Usamljenost. Samo neka je na suncu.”

⁸ „Sunce je spaljivalo brda”; „Danas je sunce bilo ogromno”; „– Rekli ste da je jako. – Sigurno, zato je sunce.”

⁹ *Rečnik književnih simbola* Majkla Ferbera navodi da se sunčani konji koji bljuju vatru pominju kod Pindara, Vergilija, Marloa, Spensera, Lukrecija, Diomeda, Blejka.

Pesme Gojka Božovića jesu avanture misli koje dijalog sa različitim književnokulturnim tradicijama ostavljaju otvorenim. Reči kojima Božović opisuje Amira Ora mogle bi se podjednako primeniti na njega samog: „pesnik čiji stihovi stoje u nedvosmi-slenom dijalogu s mitom i slojevima kulturnog i jezičkog pamćenja, sa izazovima savre-menog doba i ukupnog pesničkog iskustva”. Poezija se, dakle, shvata kao temeljna ljud-ska potreba za pamćenjem, kao i razumevanjem sebe i drugih. U hronološki šarolikim pesmama, višeslojni koncept putovanja nalazi smisao u samom sebi na temelju *kavafi-jevske nade* da će put biti dug, prepun avantura i saznavanja. „Put” i „biti putnik” važni-je od svega, od cilja pogotovu, kaže Božović („Vino”, „Najvažnije”), zbog čega, između ostalog, u pesmi „Trenutak” ističe motiv plovidbe argonauta, ujedno se priklanjajući i *la-ličevskom* i *seferijevskom* ispitivanju poznatog grčkog mita:

*Možda je trenutak da se spuste zastave
I da uzbuđeni ratnici očiste mačeve
Pre nego što ih napokon smire u koricama,
Kao što su nekada u civilnim danima
U zagrljaju smirivali plač voljene žene,
A da budući putnici osmotre mape plovidbe
Koja je okončana i one što ih još čeka.*

Kada govori o zbirci *Mapa*, Božović ističe figuru putovanja kao ključnu figuru knji-ge, objašnjava da se njegov lirski subjekt izmešta u vremenu i prostoru, unutrašnjem i spoljašnjem svetu, kao i da se čovek nužno menja čak i kada se opire promeni. Opravda-no, prološka pesma zbirke *Tiha zverka podneva* jeste „Putovanje u noć”, u kojoj lirski su-bjekt, u gomili usnulih tela, nije siguran gde tačno ide i koga će sresti na kraju puta, pri-zivajući Selinovog junaka koji kaže: „Kad te svi toliko guraju u noć, ipak najzad negde moraš da stigneš, pomislih.” Život podseća na zrak svetlosti koji se gubi u mraku. Zaista, put Božovićevog junaka, utopljenog u bujicu života i ubrzani tok vremena, neretko je pro-menljiv, neizvestan i užurban. Junak često gleda unazad i više ne prepoznaje ono što je nekada bilo tu, ne razlikuje stvari u poznatom prostoru jer neke su promene neopozive („Prevoj”, „Još jednom”, „Razlozi”, „Nije to taj grad”, „Sudar”, „Stranac”, „Među svojima”). Slika onog koji gleda iz automobila pojačava svest o minulim vremenskim trenucima i prostornim pejzažima, nadolazećim nesrećama, ili odbačenim stvarima i emocijama („Usred noći”, „Niz padinu”, „Pitanje”, „Poslednja fotografija sa ocem”). Usamljenost i otu-đenost postaju stalni pratioci junaka koji ne putuje samo u doslovnom smislu već i onog koji iz potisnutog sećanja izvlači najdublje slike ličnog i kolektivnog pamćenja („Senke”, „Sam”, „Sećanja su priča za sebe”, „Skladište”, „Svetla”, „Ispovest”). Kako ispričati sopstve-nu patnju koja očigledno nema istu težinu za svet oko nas („Zamislite šta mi se dogodi-lo”)? Iz prostora koji doživljava kao skućen, baš kao i autobiografski junak mnogih Ke-ruakovih romana, Božovićev lirski subjekt želi da ode u prirodu, šume i planine, ali či-taoci znaju da će uskoro žudeti za vrevom grada („Vidik”, „Dan u vinogradu”, „Iz grada”). Putovanje u mrak logični je nastavak naznačenog cilja iz jedne od ranijih pesama „Prvi glas”: „Mrak je moj put, / Varljiva svetlost se ne nalazi / Na kraju već na početku moga

kretanja.” Sada, ponovo iz automobila u pokretu, mrak i sećanje se prožimaju („Iza stakla automobila”), nekad i do trenutka jake potrebe za *robinsonskom* osamljenošću („Mogao bih da živim na ostrvu”).

„Književnost je strašna”, kaže Antonije Isaković kada objašnjava da pisac mora „strahovito da živi” da bi pisao, da život mora neprestano, strpljivo i bespoštedno da se uzima kako bi mogao da uđe u dušu svega što ga okružuje. Gojko Božović je pronašao glas nijanse koji je potreban pesniku, istančan glas ucrtan na mapi prošlih, sadašnjih i budućih putovanja, u tački susreta sa poetikama različitih kultura, kao i *raičkovićevskim* „linijama magle” i intimnim mapama. Možda zbog svoje pulsirajuće mirnoće, površinske staloznenosti koja u sebi ključa od žudnje za povratkom na *prave* vrednosti izvan prostora egzistencijalne praznine i teskobe, kao i zbog dubinskog ispitivanja graničnosti situacije modernog čoveka, poezija Gojka Božovića jeste trenutak savremenog srpskog pesništva koji nas se tiče.

LITERATURA

- Bajčeta, Vladan. „Pesimistični sumatraizam” (Gojko Božović: *Dok tonemo u mrak*, Narodna biblioteka „Stefan Prvovenčani”, Kraljevo, 2021). U: *Polja – časopis za književnost i teoriju*, broj 535, godina LXVII, maj–jun 2022, 146–148.
- Benjamin, Valter. *Iskustvo i siromaštvo: izabrani ogleđi o iskustvu* (prir. Jovica Aćin). Beograd: Službeni glasnik, 2016.
- Božović, Gojko i Gikić Petrović, Radmila. „Ja sam sve čega se sećam”. U: *Polja – časopis za književnost i teoriju*, broj 535, godina LXVII, maj–jun 2022, 78–96.
- Božović, Gojko. *Dok tonemo u mrak*. Kraljevo: Narodna biblioteka „Stefan Prvovenčani”, 2021.
- Božović, Gojko. *Kraljevstva bez granica: eseji o srpskoj poeziji XX i XXI veka*. Kraljevo: Narodna biblioteka „Stefan Prvovenčani”, 2019.
- Božović, Gojko. *Mesta koja volimo: eseji o srpskoj poeziji*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2009.
- Dučić, Jovan. *Lirski krugovi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.
- Genis, Aleksandar. *Časovi čitanja: Kamasutra zaljubljenika u knjigu* (prev. Melina Panaotović). Beograd: Geopoetika izdavaštvo, 2015.
- Gordić Petković, Vladislava (prir.). *Antonije Isaković*. Antologijska edicija Deset vekova srpske književnosti, knj. 74. Novi Sad: Izdavački centar Matice srpske, 2017.
- Isaković, Antonije. Intervju (razgovor vodila Lidija Božić, RTS). < <https://www.youtube.com/watch?v=Prpj-Pr-rCOM> > 22. oktobar 2022.
- Lalić, Ivan V. *Glas koji peva u vrtovima: izbor iz poezije* (prir. Svetlana Šeatović i Zoran Panevski). Beograd: Laguna, 2022.
- Lengold, Jelena. Predstavljanje knjige *Mapa* Gojka Božovića (Srpsko književno društvo, 12. februar 2018). < <https://www.youtube.com/watch?v=5hVJyhHGdKo> > 7. oktobar 2022.
- Marićević Balać, Jelena. „Pesnik – arheolog priče” (Gojko Božović, *Dok tonemo u mrak*, Narodna biblioteka „Stefan Prvovenčani”, Kraljevo, 2021). U: *Letopis Matice srpske*, Knjiga 509, Sveska 4, april 2022, 678–681.
- Prust, Marsel. *Kad bi svet propao: o čitanju i drugi spisi* (prev. Jovica Aćin). Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Raičković, Stevan. *Male proze*. Beograd: Srpska književna zadruga, 2007.
- Tadić, Novica. *Tu sam, u tami*. Beograd: Arhipelag, 2011.
- Tadić, Novica. „Intervju: Svi treba da umuknemo”. U: *Reporter*, 7. maj 2001. < <http://www.skd.rs/novica-tadic-svi-treba-da-umuknemo/> > 17. oktobar 2022.

- Bariko, Alesandro. *Varvari: ogleđ o preobražaju* (prev. Ana Srbinović). Beograd: Paideia; Službeni glasnik, 2022.
- Bašlar, Gaston. *Psihoanaliza vatre* (prev. Vesna Cakeljić). Beograd: Gradac K, 2019.
- Benjamin, Valter. *Urbani predeli: fantazmagorije i istorije* (prir. Jovica Aćin). Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, 2018.
- Božović, Gojko. *Igračke sudbine: eseji o srpskoj književnosti: XIX–XXI vek*. Banja Luka; Beograd: Zadužbina „Petar Kočić”, 2020.
- Božović, Gojko. *Književnost i dani: eseji*. Beograd: Kontrast izdavaštvo, 2018.
- Božović, Gojko. *Tiha zverka podneva: izabrane pesme i hronike*. Beograd: Kontrast izdavaštvo, 2019.
- Cavafy, C. P. *Selected Poems* (transl. David Connolly). Athens: Aiora Press, 2015.
- Ferber, Michael. *A Dictionary of Literary Symbols – Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Seferis, George. *Novel and Other Poems* (prev. Roderick Beaton). Athens: Aiora Press, 2016.
- Selin, Luj-Ferdinand. *Putovanje nakraj noći. Deo 1*. Beograd: LOM, 2019.
- Selin, Luj-Ferdinand. *Putovanje nakraj noći. Deo 2*. Beograd: LOM, 2019.
- Simić, Čarls. *Fabrika siročadi: eseji i sećanja* (prev. Vesna i Draško Roganović). Beograd: Paideia, 1999.
- Simić, Čarls. *Svet se ne završava* (prev. Ljiljana Đurđić). Beograd: Narodna knjiga, 1990.
- Tabuki, Antonio. *Putovanja i druga putovanja* (prev. Elizabet Vasiljević). Beograd: Paideia, Službeni glasnik, 2018.
- Valjarević, Srđan. *Dnevnik druge zime*. Beograd: Laguna, 2019.